

Взаємозв'язок складності структури та флуктуативності постбіполярних регіональних міжнародних систем

Анотація. В статті досліджуються основні причини урізноманітнення флуктуацій в регіональних системах. Визначено основні напрямки впливу складності систем на флуктуації, їх кількість та інтенсивність. Досліджено конкретні приклади флуктуацій в різних регіональних системах на основі теоретичних припущень, окреслено автокаталітичні механізми флуктуацій в постбіполярних регіональних міжнародних системах.

Ключові слова: структура системи, флуктуації, регіональна міжнародна система, «зона нуклеації», автокаталітичні процеси, ізоморфізм.

Abstract. The article examines the main causes of fluctuations in regional diversity systems. The main areas of impact of fluctuations in the complexity of their number and intensity. Studied specific examples of the fluctuations in different regional systems based on theoretical assumptions outlined autocatalytic mechanisms of regional fluctuations in the post-bipolar international system.

Keywords: structure system fluctuations, regional international system, "nucleation zone", autocatalytic processes, isomorphism.

Аннотация. В статье исследуются основные причины разнообразия флуктуаций в региональных системах. Определены основные направления влияния сложности систем на флуктуации, их количество и интенсивность. Исследованы конкретные примеры флуктуаций в различных региональных системах на основе теоретических предположений, обозначены автокаталитические механизмы флуктуаций в постбиполярной региональных международных системах.

¹ Аспірант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ключевые слова: структура системы, флуктуации, региональная международная система, «зона нуклеации», Автокаталитические процессы, изоморфизм.

Постановка проблеми. В дослідженнях міжнародних систем одне із центральних місць займає вивчення їх стабільності. Тому ми сконцентрували свою увагу в цій роботі на окремому аспекті окресленої вище проблеми – взаємозв'язку складності структури та флуктуативності регіональних міжнародних систем. Цей зв'язок проявляє себе не тільки через необхідність забезпечення стабільності регіональних систем, на чому акцентує увагу реалістична парадигма. Взаємозв'язок флуктуативності та складності відбувається діалектично – з одного боку, через урізноманітнення природи флуктуацій, а з іншого – через зростання здатності складної системи протистояти флуктуаціям, направленим на зміну структури системи.

Мета статті – дослідити основні вектори впливу складності структури регіональних міжнародних систем на характер флуктуацій, які в них виникають.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема статті досліджувалася раніше в двох основних напрямках. Перший – це дискусії щодо залежності стабільності міжнародних систем від полярності їх структури. Тут варто згадати і праці М. Каплана, в яких він говорить про нестабільність гнучкої біполярної структури міжнародних систем [1]; дослідження Д. Сінгера, результатом якого став висновок про більшу стабільність мультиполярних структур над біполярними [2]; дослідження К. Уолтца, результатом яких був висновок про більшу стабільність біполярних систем [3]. Ці роботи не використовували категоріального апарату синергетичної парадигми, яким оперуємо ми (флуктуативність, незворотні процеси, дисипативні структури, ізоморфізм), однак предмет їх уваги близький до предмету нашого дослідження.

Окремим аспектам нашого дослідження була приділена увага в роботах А. Богатурова та К. Плешакова «Динамика международной стабильности» [4], К. Князевої та С. Курдюмова «Коэволюция сложных социальных структур: баланс доли самоорганизации и доли управления» [5], тощо.

Другий напрям досліджень – це фундаментальні дослідження стабільності та стійкості систем, проведені в рамках загальної теорії систем. Серед них нами було використано роботи С. Попова [6], А. Додонова [7], а також окремі положення дисипативної теорії І. Пригожина [8]. Втім можемо констатувати, що степінь дослідженості теми роботи вкрай низький, а предмет дослідження вивчався досі тільки побічно, в контексті інших досліджень – міжнародно-політичних або прикладних.

Основні результати дослідження. Оскільки «складність» є неквантифікованою характеристикою структури системи, визначимо кілька критеріїв, якими повинна володіти регіональна міжнародна система, щоб її можна було справедливо і обґрунтовано назвати складною. Перша група критеріїв – кількісні. Це значна кількість: елементів системи; видів елементів системи; зв'язків між елементами; видів таких зв'язків; побічних функцій системи, що є другорядними чи допоміжними щодо основної функції системи; підсистем; значна кількість норм та правил, що регулюють відносини між елементами в системі, ін.. Під значною кількістю ми розуміємо таку кількість, яка виключає утворення лінійних функцій та нівелює емергентність в системі. Загальною вимогою в даному аспекті є неможливість редукціонізму в такій системі [9].

Існує досить велика кількість наборів критеріїв складності систем, зокрема технічних систем [7, 10]. Проте з огляду на специфіку нашого дослідження необхідним є виділення наступних критеріїв складності: емергентність системи, яка робить неможливим відтворення попередньої структури при втраті бодай одного елемента; нелінійність взаємодії між підсистемами та елементами системи; несиметричність та асиметричність структури системи, ін..

Флуктуативність системи у свою чергу також включає щонайменше дві складові: кількість та силу флуктуацій, а також різноманітність флуктуацій в системі.

Спочатку розглянемо питання взаємозв'язку складності системи та різноманітності видів флуктуацій в цій системі на прикладі регіональних міжнародних систем. Найпростіша закономірність в цьому контексті – це пряма залежність ступеня емергентності в системі загалом та флуктуативності розвитку всієї системи, що проявляється через прямий вплив складності атрактора розвитку системи на діапазон девіацій станів слабо нерівноважної системи. Наприклад, складність структури південноамериканської регіональної міжнародної системи, що проявляється у різноманітті природи елементів системи, характеристик цих елементів, специфіки їх зв'язків, виливається в такий процес, як інтеграційно-дезінтеграційні процеси. В результаті цього в регіональній системі вже утворено цілий ряд практично мертвих міжнародних інститутів (ЛАВТ, ЛАІ, Андське співтовариство, тощо), натомість на їх місце виходять нові ініціативи – УНАСУР, Боліваріанський Альянс, Тихоокеанський альянс, тощо [11]. Це свідчить про те, що інтеграційно-дезінтеграційні процеси вписуються в рамки слабо-нестабільної системи, що розвивається за певним атрактором, причиною чого є взаємні стримування та противаги. Останні, в свою чергу, пов'язані напряму із специфікою структури регіональної міжнародної системи, де окрім держав сильними є позиції соціуму, злочинних формувань та сепаратистських рухів, ТНК, тощо [12].

А загальна закономірність полягає в тому, що збільшення складності системи передбачає як зростання видів взаємодій між елементами та підсистемами в рамках регіональної системи (в нашому випадку) [8, с. 248], так і збільшення нелінійності емергентності цих зв'язків [9]. Це спричиняє експоненціальне збільшення потенційних джерел флуктуацій: з одного боку, девіації в кожному із видів зв'язків в системі, які можуть бути викликані як дією третіх елементів, так і динамічною зміною рівноваги між парою елементів, будуть частіше перетворюватися в повноцінні флуктуації через резонування із такими ж девіаціями в інших видах зв'язків чи в динаміці розвитку самих

елементів системи; з іншого боку, різноманітність природи елементів та їх взаємозв'язків породжує зіткнення інтересів в двох площинах – між однотипними елементами та між видами елементів, що створює нову групу флуктуацій. В результаті ми бачимо, що ріст складності системи викликає параболічний ріст нових видів потенційних флуктуацій в регіональній системі.

На практиці остання закономірність активно проявляє себе в усіх регіональних системах в постбіполярний час. Відхід блокового протистояння на задній план диверсифікував суб'єктний склад регіональних систем. В результаті цього повноцінними акторами стали не лише ТНК та регіональні організації, але і піратські групи та наркокартелі, національно-визвольні рухи, недержавні організації, громадянські суспільства, тощо. А це створило ряд нових флуктуацій в цих системах, і частина з них вилася в повноцінні проблеми безпеки та сталого розвитку.

З іншого боку, практика показує, що попри ріст складності постбіполярних регіональних міжнародних систем, вони залишаються стабільними (тобто рівноважними або слабо нерівноважними). Суперечності з описаною вище закономірністю, втім, не виникає, оскільки диверсифікація типів флуктуацій не корелюється із їх силою, і в результаті більшість флуктуацій або затухає, або стає причиною виникнення динамічної стабільності. Пояснюється це тим, що другою стороною складності системи виступає її «ущільнення», збільшення стійкості до потенційних загроз.

На основі цього ми можемо говорити, що для регіональних міжнародних систем справедливим є загальнонауковий постулат про прямий зв'язок складності системи та видів флуктуацій в ній, що, втім, компенсується інтегративними зв'язками, які виникають в системі як паралельний наслідок ускладнення структури. Рівновага між цими тенденціями зберігається до того часу, доки певна флуктуація не досягне точки «нуклеації», тобто критичної межі, яка робить подальших розвиток регіональної системи незворотним.

Цей висновок безпосередньо підводить нас до другого аспекту поставленої проблеми – взаємозв'язку складності структури регіональної міжнародної системи із силою флуктуацій, що виникають у цій системі.

Вихідним положенням в даному контексті є те, що чим кращі зв'язки між елементами системи, тим більшою є її стійкість щодо флуктуацій і, відповідно, тим більше флуктуацій є «безкорисними» для системи. Критерії складності системи передбачають, що збільшення емергентності (як показника, що відображає наростання кількості нелінійних взаємодій в системі в результаті її розширення чи розвитку) призводить до зростання кількості зв'язків між елементами системи. Оскільки складні системи відрізняються від простих в тому числі і кількісними показниками (кількість елементів, підсистем, зв'язків), ми можемо робити висновок про більшу інтегрованість складних систем (більшу кількість зв'язків та їх інтенсивність). В протилежному випадку складна система просто не утворювалася б: збільшення кількості елементів взаємопов'язане із виникненням більшої кількості зв'язків, що роблять систему не просто набором елементів, а єдністю. Зростання нелінійності зв'язків між сталою кількістю елементів передбачає їх посилення, в протилежному випадку структура системи та зв'язки в ній не диверсифікуватимуться. На основі цього ми можемо говорити про інтегрованість системи як один із наслідків її ускладнення. Якщо ж таких процесів не відбуватиметься, то неunikним є фрагментація системи із спрощенням її структури та структури підсистем[8, с. 250-256].

В постбіполярних регіональних міжнародних системах інтегрованість проявила себе доволі специфічно – через зростання внутрішньої направленості функцій окремих елементів цих систем. Причиною цього було те, що держави, котрі в біполярну епоху входили до складу одного з блоків і займали своє місце в блокувній ієрархії, після закінчення «холодної війни» отримали змогу підпорядкувати свою зовнішню політику економічним та цивілізаційно-культурним імперативам – необхідності кооперації з сусідами, розвиток прикордонного співробітництва, тощо. В результаті таких факторів розвинулися умови для регіоналізації окремих міжнародно-політичних просторів. Великі та середні держави прагнули створити сприятливі умови розвитку – економічна взаємодоповнюваність із меншими сусідніми державами, політична стабільність та однорідність регіонів, тощо. В результаті

цього протягом останніх двох десятиліть спостерігалися процеси регіональної економічної інтеграції, формування нових комплексів безпеки, активізувались політичні контакти на регіональному рівні з метою вирішення двосторонніх проблем, тощо. Так, саме протягом останніх двох десятиліть було створено такі регіональні організації, як НАФТА та УНАСУР, на зміну ЄЕС та ОАЄ прийшли ЄС та АС, а діяльність АСЕАН та СААРК була сильно змінена.

Фундатор та класик неореалізму Кеннет Уолтц свого часу розвивав концепцію «структурної сили»[3]. Суть її полягає в тому, що в міжнародних системах поведінку акторів детермінує її структура. Тому потенційні прагнення окремого елемента ревізювати розподіл сил в системі, змінити її структуру, нашоувхуються на опір середовища, оскільки структура системи протистоїть таким спробам. Тут ми можемо вдатися до дещо еволюціоністських міркувань: структура міжнародної системи обов'язково протистоїть флуктуаціям, направленим на зміну структури, оскільки інакше вона не зможе існувати, і на зміну їй рано чи пізно прийде така структура, яка зможе забезпечити стабільність системи. А це повертає нас до попередніх висновків про шляхи забезпечення такої стабільності.

Тим не менше, частина флуктуацій долають опір «структурної сили» і змінюють структуру системи. При чому це може відбутися як в результаті дії одного сильного фактору, так і в результаті комплексного впливу ряду девіацій. Синергетична парадигма оперує категорією «критична територія» енуклеації [8, с. 248]. Зміст її в тому, що структуру системи може змінити тільки та флуктуація, котра охопила певну критичну «територію» - критичну частину елементів системи та її функцій, після досягнення чого зворотні процеси вже неможливі. Застосовуючи це положення для дослідження регіональних міжнародних систем ми можемо говорити, що для зміни структури регіональної системи певний процес повинен охопити певні елементи системи та змінити їх функцію таким чином, що подальше виконання попередньої функції системи в незмінному вигляді не буде можливим.

Тут ми зіштовхуємося із проблемою незворотності, яка в науці міжнародних відносин наразі є недооціненою. В частині випадків подальший

розвиток є непередбачливим. В такому випадку є підстави говорити про проходження точки біфуркації. Однак часто подолання флуктуацією меж «території нуклеації» викликає проходження точки «неповернення». Тобто система зберігає попередні характеристики та закономірності розвитку, однак окремі аспекти її роботи неповоротно змінені.

В регіональних міжнародних системах ці процеси відбуваються специфічно, оскільки в випадках затухання флуктуації фіксувати її складно. Пов'язано це із тим, що в дисипативних соціальних системах важко описати дискриптивно, а тим більше математично, розвиток системи. Тому незначні девіації, що не отримують свого розвитку, часто ототожнюються із соціальною динамікою або пов'язуються із дією низки неквантифікованих факторів розвитку системи. Однак в тому випадку, коли флуктуація пройшла точку «неповернення», її можна чітко зафіксувати. А в випадках із біфуркаціями дія флуктуацій очевидна. Наведемо конкретні приклади.

В якості флуктуації можна вибрати цілу низку змін в регіональних системах. Але з метою можливості наочного порівняння ми виберемо досить універсальні випадки флуктуацій – мілітаризація держав та лібералізація торгівлі.

Протягом останніх років відбулося декілька односторонніх сплесків мілітаризації, які, втім, «погасли» і не вплинули на структуру регіональної системи. В випадку конфлікту між Таїландом та Камбоджею з приводу спірного храмового комплексу нарощування військового потенціалу стало наслідком військових зіткнень, які відбуваються майже регулярно з 2009 року [13]. Масштаб цих зіткнень незначний, однак це дає привід обом країнам переозброюватися та нарощувати військові бюджети.

Цікавим є вплив цього конфлікту на регіональну систему в Південно-Східній Азії. Решта десять держав регіону осуджують дії країн. АСЕАН та В'єтнам в різні роки пропонували посередництво в вирішенні суперечки. Це свідчить про те, що країни регіональної системи прагнуть уникнути ще одного джерела нестабільності, що може загрожувати безпеці кожної держави та інтересам кооперативного розвитку (першим джерелом ми вважаємо апріорі

напружену ситуацію в Бірмі). Такі дії країн регіону корелюються із тезою про структурний опір системи флуктуаціям. Дія «структурної сили» та вплив зростаючої інтегрованості регіональної системи мінімізують існуючі загрози. На цьому прикладі ми бачимо, як конфлікт між елементами регіональної системи потенційно перешкоджає функціонуванню системи. В результаті цього мілітаризація в Таїланді та Камбоджі не поширюється на сусідні держави і обмежується даною територією. При чому навіть в межах цих двох держав дана флуктуація має змінну динаміку, що залежить від політичного контексту двосторонніх відносин.

В Південній Америці в другій половині 2000-их років кілька держав почали нарощувати витрати на оборону. Причини для цього, на відміну від Південно-Східної Азії, були різноманітніші. Бразилія як регіональний лідер в міру нарощування власних глобальних та регіональних амбіцій почала модернізувати свою армію[14]. В Чилі видатки на оборону залежать від експорту металів, зростання ціни на які дали армії більші кошти [15]. А після розгортання конфлікту між Колумбією з одного боку та Венесуелою і Еквадором з іншого боку в регіоні розгорнулася поступова гонка озброєнь, коли всі держави регіону (за винятком Аргентини) кілька років поспіль нарощували оборонні видатки [14]. Такі зміни не сприяли вирішенню прикордонних конфліктів (чилійсько-перуанського, колумбійсько-венесуельського, аргентино-парагвайського, тощо). Так, для прикладу, конфлікт Чилі та Перу щодо морських акваторій вдалося вирішити через арбітраж і вже після закінчення «гонки озброєнь» [16]. Розглядаючи мілітаризацію як флуктуацію, ми можемо говорити про подолання «зони нуклеації». Розпочавшись в двох осередках як цілком закономірний процес без ревізійністського спрямування (в Чилі та Бразилії), мілітаризація наклалася на конфлікти між державами регіону. Це спричинило такий відомий феномен, як «спіраль гонки озброєнь» та загострення «дилеми безпеки». Результатом цього стало те, що флуктуація швидко переросла зону нуклеації та охопила весь регіон.

Цей приклад демонструє, як в регіональній системі в певний момент складаються умови, сприятливі для флуктуації. Це спричиняє її посилення і закономірний подальший розвиток, який спричиняє структурні зміни в системі (в випадку Південної Америки – довгострокове погіршення відносин між Венесуелою та Колумбією та бразильські ініціативи щодо створення УНАСУР). Тим не менше, процес мілітаризації був закономірним і, впринципі, прогнозованим, хоча і незворотним. Чітко виражених точок біфуркації в даному випадку, на нашу думку, не було.

Прикладом флуктуації, що викликала біфуркації в регіональних системах, може бути отримання ядерної зброї Пакистаном та Індією в Південній Азії та КНДР в Східній Азії. Оскільки мілітаризація як інструмент протистояння з Індією не виправдав себе в війнах 1949-1970-их років, країна направила свої ресурси на отримання ядерного статусу. Індія ядерною зброєю володіла вже до того, а тому після ядерних випробувань Пакистану в 1998 році якісно змінилася структура регіональної системи, оскільки після цього моменту повноцінний конфлікт між сторонами став неможливим [17].

У випадку ядерних випробувань КНДР в 2004 році ядерна зброя переслідувала як цілі продовження протистояння із Республікою Корея, так і цілі шантажу інших держав з метою виманювання матеріальної та фінансової допомоги. Втім, для розвитку регіональної системи ця подія мала подібний вплив – функція забезпечення безпеки змінилася, оскільки навіть найменша агресія проти агресивного режиму КНДР виключалася із інструментарію зовнішньої політики держав регіону.

Це дає нам привід говорити про те, що мілітаризація як приклад флуктуації в цих двох випадках не тільки пододала «зону нуклеації» (оскільки ядерний статус держави має глобальний, а не тільки регіональний ефект), але і спричинила біфуркаційні зміни структури регіональних систем.

Подібні процеси відбувалися в регіональних системах і з процесами лібералізації торгівлі. В низці регіонів було проголошено ряд ініціатив із створення зон вільної торгівлі, які провалювалися повністю або частково. Наочним прикладом повністю проваленого проекту лібералізації стала

ініціатива АЛКА – міжамериканської зони вільної торгівлі. В міру того, як латиноамериканські держави звільнялися від економічної прив'язаності до США, їх позиція щодо цієї ініціативи ставала скептичнішою. А після того, як в 2004 році було створено Боліваріанський Альянс (АЛБА), американський проект АЛКА став історією[18]. Прихованою причиною цієї невдачі ми вважаємо саме розвиток регіоналізму в Південній Америці, в результаті якого інтегрованість та складність системи зросли, а це дало можливість опиратися флуктуаціям (більше того, оскільки нова регіональна система будувалася в менших кордонах, ніж до того, ця флуктуація стала зовнішнім подразником).

Багато подібних проектів лібералізації проголошувалося в низці організацій в якості популістських проектів. Однак ці приклади тільки наочно демонструють широкий спектр «безкорисних» флуктуацій. Дещо успішнішою була лібералізація торгівлі в НАФТА. Повноцінне нарощування взаємної торгівлі, усунення митно-тарифних бар'єрів, формування цілих виробничих кластерів на півночі Мексики свідчать, що ця флуктуація досягнула цілі і продовжила свій вплив після того, як охопила всі три необхідні елементи системи.

Наведені вище приклади не просто демонструють факт, що одні флуктуації мають силу і умови для подолання «зони нуклеації», а інші ні. Дилема безпеки та розкручування спіралі «гонки озброєнь» у випадку мілітаризації, зростання торгівлі та формування транскордонних виробничих комплексів в випадку лібералізації торгівлі демонструють, як процеси підсилюють фактори, які сприяють поглибленню цих же процесів. Такого роду процеси отримали назву автокаталітичних – тобто таких, що прискорюють розвиток самих себе шляхом створення для свого розвитку сприятливих умов. В нашому випадку це або зростання напруженості в випадку мілітаризації, або зростання кооперативних можливостей та взаємопов'язаності економік в випадку лібералізації торгівлі.

Останній аспект в контексті даного дослідження, на який ми хочемо звернути увагу – це ізоморфізм в регіональних міжнародних системах. Подібність міжнародних процесів в різних системах, попри різний характер протікання цих процесів, свідчить про необхідність глибшого аналізу структури

регіональних систем, використання інструментів синергетичної парадигми для виявлення причин ізоморфізму, тощо. Тобто отримані результати відкривають можливості для кількох напрямків подальших досліджень.

Висновки. На основі цього ми можемо констатувати тісну взаємопов'язаність складності структури регіональних міжнародних систем із їх флуктуативністю. Цей зв'язок є діалектичним, оскільки зростання складності викликає як урізноманітнення флуктуацій в системі, так і зростання інтегрованості системи, що дозволяє підвищити гомеостатичну функцію системи. На прикладах мілітаризації та лібералізації торгівлі наочно видно, чому подібні флуктуації в різних системах ведуть себе по-різному.

Список використаних джерел

1. Каплан М. Системы и процессы в международной политике. Пер. К. И. Романюк. – М.: Просвещение, 1989. – С. 87
2. Singer D.J. The Global System and its Sub-System. A Developmental View. – N. – Y., 1971. – p. 32
3. Уолц К. Теория международной политики. Пер. В. Кравцовой. – М: Наука, 1989. – С. 56
4. Богатуров А.Д., Плешаков К.В. Динамика международной стабильности / А.Д. Богатуров, К.В. Плешаков // Международная жизнь. - 1991. – №2. – С. 35 – 46
5. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Коэволюция сложных социальных структур: баланс доли самоорганизации и доли управления / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Будущее и настоящее России в зеркале синергетики / под ред. Г.Г. Малинецкого. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. - С. 187 - 201.
6. С. Попов. Філософія зворотнього зв'язку в парадигмі саморегуляції складних сучасних соціальних систем - [електронний ресурс]// режим доступу: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_46_65.pdf
7. Додонов О.Г. Живучість складних систем: аналіз та моделювання: навч. посіб. у 2-х ч. / О.Г. Додонов, М.Г. Кузнецова, О.С. Горбачик. — К.: НТУУ «КПІ», 2009. — С. 137–138

8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. - М.: Прогресс – 1986
9. Д. Темников. Синергетический подход к анализу международной политики. Адаптация понятий – [электронный ресурс] // режим доступа: <http://www.intertrends.ru/twenty/008.htm>
10. Спосіб визначення складності інформаційних систем: пат. 20448 Україна: МПК G06F 17\00\ Логвиненко М. Ф., Серков О. А., Сорока О. О., Певнев В. Я., Чурюмов Г. І. -№ 200609011; заявл. 14.08.2006; опубл. 15.01.2007, Бюл. № 1, 2007 р.
11. Antecedentes de Unasur - [электронный ресурс] // режим доступа: <http://www.comunidadandina.org/unasur/antecedentes.htm>
12. Antiguas y nuevas amenazas a la seguridad de América Latina [электронный ресурс] // режим доступа: http://www.fundacionpreciado.org.mx/biencomun/bc152/gerardo_rodriguez.pdf
13. СІПРІ 2013: Щорічник: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека: Пер. з англ./Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О.Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л.Шангіна (головний редактор) та ін. – К.: Заповіт, 2014. – С. 29, 33, 122. \Brasil invertirá más de 6000 millones de dólares en Sistema de Monitoreo de Fronteras [электронный ресурс] // режим доступа: <http://podermilitar.blogspot.com/2011/06/brasil-invertira-mas-de-6000-millones.html>
14. La particular carrera de armamentos entre Chile y Perú [электронный ресурс] // режим доступа: <http://www.onemagazine.es/noticia/1347/Sin-Especificar/La-particular-carrera-de-armamentos-entre-Chile-y-Peru.html>
15. Решение территориального спора между Перу и Чили - [электронный ресурс] // режим доступа: <http://www.ilaran.ru/?n=919>
16. В. Я. Белокреницкий, В. Н. Москаленко, Т. Л. Шаумян Южная Азия в мировой политике. — М.: Международные отношения, 2003. – С. 211-257.
17. Azzi D., Harris D. ALBA: Venezuela Answer to «Free Trade» - [электронный ресурс] // режим доступа: <http://focusweb.org/pdf/alba-book.pdf>

